

Азіян С. А.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ВРЕГУЛЮВАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ЩОДО САКРАЛЬНОГО «МАЙНА» ВІРМЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

Проблема повернення націоналізованого церковного майна віруючим України тісно пов'язана з історією та сучасним життям українських релігійно-національних громад і регламентується низкою законів, які нині допрацьовуються в комісіях Верховної Ради України¹. Майнова спадщина українських релігійних громад

споконвіку складалася з нерухомої (сакральних споруд) і рухомої (культових реліквій, мистецьких і писемних раритетів) частин.

Упродовж XIV–XIX століть на території України переселенцями вірменами були побудовані значні храмові комплекси, окремі церкви та невеличкі каплиці у багатьох великих і маленьких містах Галичини, Поділля, Волині, Криму, а також у Києві. Саме ці регіони визначали первісний історичний ареал розселення вірмен на теренах стародавньої України за часів Княжої Доби. У вірменських монастирях та храмах за всю історію перебування вірменської церкви в українській землі було зібрано чималу кількість культових реліквій і стародавніх раритетів, які були або привезені з монастирів Вірменії, або виготовлені в Україні місцевими вірменськими ченцями та ремісниками.

Радянська влада у міжвоєнні роки ХХ століття внаслідок антирелігійної державної політики поступово націоналізувала всі вірменські релігійні храми на всій території УРСР і Криму. Разом із націоналізованими вірменськими храмовими будівлями було конфісковано церковне майно релігійних громад. У 1945–1946 рр. така сумна участь спіткала вірменські храми історичної Галичини.

У повоєнні часи віряни деяких українських християнських релігійних конфесій навіть мріяти не могли про відкриття зачинених радянською владою християнських храмів і повернення націоналізованої церковної спадщини. З утвердженням незалежності України поряд із демократичними перетвореннями постало питання повернення націоналізованого радянською владою церковного майна колишнім його власникам — релігійним громадам.

Більшість вірменських храмів в Україні, які були побудовані до початку XVII століття, належали вірменській апостольській церкві (ВАЦ), окремій східно-християнській церкві, близькій до православ'я і підпорядкованій Ечміадзину. Починаючи з кінця XVII століття, після укладення у 1630 році Львівським архієпископом Миколою Торосевичем унії з Римом, усі парафії, що входили до складу Львівської архідієцезії ВАЦ, були поступово підпорядковані вірмено-католицькій церкві (ВКЦ), східно-католицькій церкві, близької за структурою до УГКЦ, підпорядкованої Ватикану².

Віруючі двох найважливіших вірменських християнських церков України — ВАЦ та ВКЦ — своєчасно, на початку 90-х років зареєстрували, як належить, свої релігійні громади³ і тепер мають усі історичні та юридичні підстави разом з іншими традиційними українськими церквами претендувати на повернення

чималої націоналізованої церковної спадщини, що належала віруючим вірменських релігійних громад України. У державних обласних архівах України зберігаються численні документи, що засвідчують їхнє право власності як на окремі, так і на всі разом церкви, що, наприклад, входили до Львівської архієпископії⁴ Також є відповідні документи, що свідчать про право власності вірменських релігійних громад на інші споруди, наприклад, громадські, шкільні, промислові, комерційні, прибуткові⁵.

Нині в Україні — понад 80 храмів та різних сакральних споруд, що історично належали національно-релігійним організаціям українських вірмен, у тому числі 43 внесені до державного реєстру пам'яток культурної спадщини України. Деякі вірменські історичні пам'ятки є складовою частиною пам'яток, занесених у список всесвітнього культурного надбання ЮНЕСКО, славнозвісних українських⁶ і польських⁷ національних історико-архітектурних заповідників. Водночас велика частина вірменських національних архітектурних пам'ятників не входить до жодних державних охоронних реєстрів. Найчастіше вірменські храми у стародавні часи будували як єдиний архітектурний ансамбль, до якого, крім самого храму, резиденції священнослужителя, монастирських келій та дзвіниці, входили школа або навчальний заклад, шпиталь, притулок для старих і дітей-сиріт, господарські будівлі, художні та іконописні майстерні, житлові будинки, постійний двір, а іноді — банк, колодязі, фонтани, оборонні башти та інші споруди. Біля храмів обов'язково існували невеличкі некрополі, а на міських християнських цвинтарях — вірменські поховання з обов'язковими кам'яними надгробками, родовими гробницями або хрест-каменями «хачкар» з вірменськими, слов'янськими або латинськими іменними написами, оздобленими національним рослинним орнаментом⁸. У деяких українських містах і селах вірменські надгробки на цвинтарях залишаються єдиними згадками про історичну присутність вірмен у тій чи тій місцевості. Так, наприклад, сталося у Могилеві-Подільському, де раніше були величний вірменський кафедральний собор і резиденція адміністратора вірмено-католиків Російської імперії.

Усі вірменські храми і культові споруди були побудовані на кошти віруючих. Гроші на забудову храму зазвичай збирала вся національна громада упродовж десятиліть по всіх вірменських родинях того чи іншого міста та регіону, незалежно від релігійно-конфесійних розбіжностей та достатку. Кошти на відбудову храму

віруючі вірмени збирали по декілька разів, бо з часом храмові будинки реставрували, реконструювали, добудовували, відновлювали (з підмурка) після пожеж, набігів і війн. Приміром, відомо, що вірменський храм у Івано-Франківську (*державний охоронний № 232/0*) відновлювався віруючими вірменами декілька разів після численних міських пожеж⁹.

Великого значення віруючі вірмени надавали зовнішньому та внутрішньому вигляду храму. Багато в чому вони відмовляли собі, але на побудову і прикрасу храмів грошей не шкодували. Тому навіть через десятки років після багатолітнього запустіння і забуття вірменські храми Західної України й Криму виглядають досить велично. До того ж, як правило, один і той самий храм упродовж століть належав різним вірменським християнським конфесіям. Часто траплялося, що представники однієї вірменської родини відвідували церкви різних релігійних конфесій. Така сімейна «демократія» у виборі релігії мала місце, наприклад, у Феодосії, Кам'янці-Подільському, Євпаторії, Білогірську, Ізмаїлі. Там одночасно і дуже мирно тривалий час уживалися представники обох вірменських християнських релігійних конфесій.

Вірменські храмові споруди були традиційно розташовані у центральних або історичних частинах українських міст, що свідчить про давню укоріненість вірмен в Україні. Таке сприятливе розташування вірменських сакральних споруд викликає до вірменської церковної нерухомості підвищений і, можна навіть сказати, «нездоровий» прагматичний інтерес з боку всіляких комерційних та громадських об'єднань, що прагнуть приватизувати їх для подальшого використання або перепродажу. На жаль, спостерігається тенденція до поширення такої практики.

Нині з усіх колишніх вірменських храмів Українська держава передала вірменським релігійним общинам ВАЦ лише п'ять храмів: у Львові — вірменський кафедральний собор (*державний охоронний № 318/0*), Євпаторії — церкву св. Миколая, у Ялті — церкву св. Рипсиме, у Феодосії — церкву св. Сергія (*державний охоронний № 27/0*, у Старому Криму — монастир Святого Хреста (*державний охоронний № 278/1*). Як бачимо, майже всі сакральні споруди, крім Львівського собору, знаходяться у Криму і передані релігійним громадам ВАЦ. Львівський кафедральний собор — це майже єдина культова споруда у материковій частині України, яку віруючі вірмени спромоглися отримати від української держави за вісімнадцять років незалежності. Історія по-

вернення парафіянам вірменського кафедрального собору заслуговує на окрему розповідь.

У повоєнні роки, починаючи з 1945 року, старовинний вірменський храм Успіння Пресвятої Богородиці (*споруда XIV ст., охоронний номер ЮНЕСКО № 865 з 1998 р.*) було зачинено для віруючих, перетворено місцевою владою у склад спецфонду та опечатано. Інші будівлі архітектурного ансамблю собору, як-от: палац вірменських архієпископів (*державний охоронний № 318/3*), дзвіниця (*державний охоронний № 318/2*), монастир вірменських бенедиктинок (*державний охоронний № 318/5*), вірменський банк (*державний охоронний № 318/6*), бурса та інші споруди були передані комунальним організаціям міста. Упродовж півстоліття у вірменському кафедральному соборі Львова були складені й замкнені старовинні українські ікони XV–XVII століть, привезені з націоналізованих українських греко-католицьких храмів Галичини та Національного музею Львова — зібрання ікон Андрея Шептицького¹⁰. Півстоліття ікони перебували у храмі без реставрації, деякі з них зазнали значних пошкоджень. Серед стародавніх ікон, недбало складених у соборі, були безцінні, унікальні творіння українського середньовічного іконопису, зокрема всесвітньо відомий «Богородчанський іконостас»¹¹. Нагадаємо, що ікони з Національного музею Львова були вилучені з ідеологічних міркувань — тоді велася боротьба з релігією та здійснювалася радянська державна політика звинувачень у націоналізмі на адресу УГКЦ і покійного митрополита. Доповідь про нещадне знищення і розкрадання чиновниками експонатів з Національного музею Львова за радянські часи вивчала на початку 90-х років державна урядова комісія¹². Зазначимо лише, що у каталозі втрачених раритетів налічується більш як тисяча експонатів, доля яких досі невідома¹³.

За тривалий час радянської державної антирелігійної політики, а також воєнної німецької окупації країни церковне майно усіх без винятків релігійних громад України зазнало значних руйнацій, пошкоджень і непоправних втрат. 1945 року після заборони радянським керівництвом діяльності УГКЦ і фіктивного злиття її із РПЦ, в НКДБ розглядалася пропозиція секретаря Ініціативної групи з возз'єднання УГКЦ з РПЦ С. Хруцького щодо передачі вірменського кафедрального собору міста Львова під кафедральний собор знову створюваної возз'єднаної православної церкви¹⁴. Львівський вірменський кафедральний собор РПЦ не віддали лише

з технічних причин — його використовували як склад «спецфонду», натомість РПЦ віддано у 1946 році вірменський храм в Івано-Франківську, а рік по тому знову закрито — за відсутністю у місті православних віруючих¹⁵.

Втім, українські стародавні ікони, що пережили війну та повоєнну антирелігійну кампанію і потрапили у вірменський кафедральний собор Львова, простоявши там у темряві й сирості понад півстоліття, дочекалися-таки кращих часів і на початку третього тисячоліття повернулися знов до музею. Сталося це завдяки старанням депутатів Львівської міськради та зусиллям Союзу вірмен України (СВУ). Перші своїм рішенням ухвалили повернення вірменській громаді України її національної святині — Львівського кафедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці, а другі збудували відповідне приміщення і перевезли до нього українські національні святині — стародавні галицькі ікони. Крім того, 18 грудня 2007 року депутати Львівської міської ради під час чергової сесії одностайно вирішили передати вірменській громаді дзвіницю вірменського кафедрального собору¹⁶, яка раніше перебувала у комунальній власності. До того львівська міськрада виділила з свого бюджету півмільйона гривень на реставрацію собору, а планують дати ще мільйон¹⁷.

Цілком зрозуміло, що прийняття компромісного рішення і тісна взаємодія органів влади з громадською організацією національної меншини йде на користь зміцнення довіри й дружби і може вважатися показовим прикладом збереження культурного надбання двох народів та успішного вирішення питання реституції в Україні.

Однак процес повернення церковного майна в Україні на державному, тобто законодавчому, рівні й дотепер неврегульований. Не визначено юридичний статус націоналізованого рухомого і нерухомого майна релігійних громад. Ця невизначеність породжує суперечки й конфлікти при з'ясуванні права власності. Процес повернення гальмується оскільки церковне майно перебуває в користуванні декількох організацій або кілька разів міняло власника. Тому не дивно, що багато релігійних громад ВАЦ, не дочекавшись відновлення історичної справедливості, почали будувати церковні храми на нових місцях на загальних підставах. Так сталося в Одесі та Харкові. Окрім держави, церковним майном колишніх власників сьогодні користаються приватні та юридичні особи, а також церкви інших релігійних конфесій. Наприклад, вірменські храми у Кутах, Івано-Франківську¹⁸, Феодосії,

Кам'янці-Подільському передано православним, а у Лисці, Жванці, Разкові — римо-католикам¹⁹. Деякі зі стародавніх вірменських храмів перетворені на викладацьку аудиторію (скажімо, храм св. Хреста у Львові), тарні склади (у Городенці й Бережанах), філармонічний зал (у Чернівцях)²⁰, житловий будинок (у Луцьку), спортивний зал (у Снятині) тощо.

Таке становище не влаштовує традиційні українські церкви, які не можуть повернути своє націоналізоване майно. Тому вони очікують від держави якнайшвидшого розв'язання цього питання, тим більше, що держава взяла на себе зобов'язання перед вступом у Раду Європи «повернути в короткий термін власність релігійних організацій» (док. ПАРЕ № 190) незалежно від того, у кого на даний момент це майно знаходиться²¹. На жаль, Верховна Рада України п'ятого скликання не ухвалила законопроект про внесення змін щодо мораторію на приватизацію майна культового призначення, яке перебуває у державній та комунальній власності (реєстр. № 2758, автори — О. Турчинов, О. Боднар, фракція Блоку Юлії Тимошенко)²².

Натомість нещодавно, Верховна Рада ухвалила закон України № 574-VI від 23.09.2008 «Про перелік пам'яток культурної спадщини, які не підлягають приватизації». Відповідно до нового державного реєстру пам'яток культурної спадщини, кількість вірменських історичних пам'яток, що охороняються державою, значно скоротилася і становить лише 16 одиниць.

Багато з вірменських церков, що не увійшли до державного реєстру і фактично можуть бути приватизовані, перебувають у тимчасовому користуванні різних організацій, які, можливо, разом із релігійними вірменськими громадами претендуватимуть на право володіння або приватизацію. Ця обставина не виключає конфліктів й судових розглядів по окремих сакральних спорудах. Судова тяганина або непомірковане рішення з боку місцевої влади може призвести до загострення міжконфесійних і міжнаціональних відносин. Регіональним органам державної влади, відділам приватизації, судовим інстанціям потрібно виявити максимум об'єктивізму й обережності при розгляді спірних питань щодо приватизації сакральних споруд. Саме від їхньої врівноваженої позиції й дотримання ними законів України при прийнятті остаточних рішень залежать мир і спокій у суспільстві.

Недосконалість механізмів, що налагоджують повернення релігійного майна, призводить іноді до непорозумінь і навіть до

протистояння на релігійному ґрунті, на кшталт того, що сталося у Києві на початку 2007 року, коли громадська організація «Захисники від забудови Подолу» тривалий час пікетувала будівництво вірменського храму по вулиці Костянтинівській, 28–30. Проблема полягала в тому, що Київська міськрада виділила землю під будівництво вірменської церкви у Подільському районному сквері²³, що викликало занепокоєння і незадоволення жителів прилеглих будинків. До того ж до пікетників приєдналися деструктивні особи, які, скориставшись невдоволенням населення, щодо стану екології намагалися поширювати серед жителів націоналістичні настрої. Таке непродумане рішення міської влади може стати підґрунтям як міжрелігійного, так і міжнаціонального конфлікту²⁴.

Своє занепокоєння щодо стану державно-конфесійних взаємин та діалогу з місцевою владою у Києві, з огляду на проблеми з виділенням земельних ділянок під будівництво храму Української єпархії ВАЦ, висловили представники українських церков на засіданні секретаріату Всеукраїнської Ради Церков і Релігійних організацій (ВРЦіРО)²⁵. На щастя, цього разу сторони розійшлися мирно, а київська міська влада пішла на компроміс, обіцяючи виділити землю в іншому місці, радше десь на околиці. Одна з пропозицій щодо виділення землі під церковну забудову на вулиці Горлівський у Дарницькому районі столиці досі не виконана, що привело до судової тяганини між Київською міською радою і Українською єпархією вірменської апостольської церкви²⁶.

Може, компромісне рішення щодо землевідведення під сакральні споруди на окраїні міста — влаштує когось, але воно ніколи не відповідатиме принципу відбудови знищених культових споруд на місці їхнього історичного розташування. Нагадаємо, що вірмени були присутні у стародавньому Києві ще за часів київського князя Володимира. З українських національних літописів, як-от: «Київсько-Печерський патерик», «Опис Київсько-Софійського собору», документів органів міського самоврядування Київського магістрату та багатьох інших історичних джерел добре відомо, що Київська вірменська релігійна громада мала на київському Подолі свою власну церкву Різдва Пресвятої Богородиці, яка була розташована на місці сучасного подвір'я нинішньої Покровської церкви на однойменній вулиці²⁷. Точне місце церковного підмур'я визначене у 1985 році київськими археологами під час археологічних розкопів²⁸. Вірменську церкву, яка була невід'ємною

частиною стародавнього міста та його історії, остаточно зруйнували у другій половині XVII ст. під час пожежі на Подолі. Свого часу в дворі Покровської церкви, на місці, де на глибині півметра від поверхні залишаються її фундамент, кахельна підлога і кам'яний олтар, було встановлено державну охоронну табличку з написом — «Пам'ятка археології. фундаменти вірменської церкви XIV ст.»

На підставі українських національних історико-археографічних документів і висновку Подільської археологічної комісії вимогу віруючих київської вірменської релігійної громади, які бажають ходити до своєї церкви, розташованої на її первинному або близькому до нього місці в історичній частині Києва, можна вважати цілком логічною та історично виправданою.

Втім, питання відновлення історичної справедливості стосовно повернення сакральних споруд, які раніше належали етнічним меншинам, мають бути вирішені державною і місцевою владою дуже обережно, з урахуванням висновків науковців-істориків та дотриманням принципу відбудови знищених культових споруд на місці їхнього історичного розташування, щоб не образити релігійні й національні почуття віруючих, взяти до уваги історію й традиції національних міських поселень на території Києва та в Україні, а також враховуючи побутові інтереси місцевих жителів. Нещодавно Архітектурно-містобудівна рада Києва схвалила проект схеми розміщення культових споруд у столиці. За словами головного архітектора проекту Тетяни Пархоменко²⁹, мета проекту — «визначити місця розміщення у столиці культових споруд різних конфесій. Проект розроблявся з урахуванням генерального плану та історико-опорного плану Києва. Проектом пропонується побудувати або відновити культові об'єкти, включаючи й малі архітектурні форми (каплиці)». З прийняттям КМДА цього проекту та врахуванням думки науковців можна сподіватися, що і це складне питання вирішиться безконфліктно на місцевому рівні.

Якщо порівняти між собою два рішення — дві політики, застосовані щодо одного питання, тобто відновлення історичної справедливості стосовно вірменської громади, у Львові та Києві, то у першому випадку бачимо доброзичливу політику та бажання депутатів міськради якнайшвидше відновити історичну справедливість, а водночас — вирішити питання збереження національної культурної спадщини свого міста, яке знайшло своє відображення у передачі релігійній вірменській громаді кафедрального собору та його реставрації. Тим часом у другому випадку, навпаки,

бачимо байдужу політику Київської міськради як до питання відновлення історичної справедливості, так і до власного проекту щодо сакральних споруд, що яскраво розкрилося у невдалих рішеннях і проектах з відведенням землі під церковну забудову. Коли одне із рішень призвело до скандалу й конфлікту, то друге — всупереч історичній істині — виводить відновлення древньої вірменської церкви за межі історичного міста, на околицю мегаполісу. Таке байдуже ставлення до потреб релігійних організацій міста Києва з боку Київської міської ради стало вже звичним явищем. Багато років триває конфлікт між Київською міською радою та київською римсько-католицькою громадою щодо повернення парафіянам будівлі костьолу св. Миколая на вул. Червоноармійській, 75. Притому міська рада не виконує навіть доручення Президента³⁰ та Уряду України.

Можливо, хтось вбачатиме у затягуванні «церковного питання» столичними депутатами політичне підґрунтя — націоналізм, ксенофобію тощо. Однак, це не зовсім так. Спостерігаючи за тим, з якою легкістю і спокоєм роздаються землі в історичній частині міста, ламаючи століттями сформований міський архітектурний ансамбль (до речі, занесений у список всесвітнього культурного надбання ЮНЕСКО за № 527) під забудову сумнівних з естетичного погляду, але комерційно прибуткових для місцевого бюджету будівельних проектів, стає зрозумілим, що у міськраді при землевідведенні, насамперед керуються раціональним прагматизмом. При такому технократичному ставленні міськради до історії свого міста, відновлення сакральних історичних споруд Києва завжди залишатиметься другорядним питанням.

Крім конфліктних ситуацій між колишніми релігійними власниками та державою навколо повернення та будівництва нових сакральних споруд, нерідко відбуваються міжконфесійні суперечки. Так, приміром, сталося у Кам'янці-Подільському, де навесні 2008 року виникла серйозна суперечка між католицькою та мусульманською громадами за приналежність сакральних споруд — мінарету і мінбару. Це невдовзі призвело до судових розглядів та взаємних звинувачень. Міська влада висловила своє занепокоєння та закликала обидві сторони конфлікту до примирення і толерантності³¹. Є випадки, коли вірменські церкви, що перебувають у тимчасовому користуванні інших церковних конфесій, зазнають змін під час реставраційних робіт. Такі, здавалося б, незначні й, мабуть, ненавмисно зроблені переінакшення церковних примі-

пчень, розписів, церковного майна з боку тимчасових користувачів (орендарів) є порушенням узятих ними на себе зобов'язань з охорони історичного архітектурного пам'ятника й болісно сприймаються віруючими інших конфесій, позбавлених можливості відправляти службу у своїх первісних церквах.

На щастя, подібні конфліктні ситуації, які можуть загрожувати національним інтересам та суспільному спокою в Україні, своєчасно і ретельно відстежуються, детально аналізуються, отримують відповідну оцінку й рекомендації з боку відповідальних за національну безпеку державних спецслужб³² та новостворених інституцій³³. Таке серйозне ставлення до своїх службових обов'язків, до вирішення непростого питання міжетнічних та міжконфесійних відносин, дійсно, заслуговує на пошану і є запорукою подальшої стабільності в українській державі.

Отже, щодо аспектів і особливостей політики у питанні повернення українським вірменським релігійним громадам їхнього церковного майна, націоналізованого за часи СРСР, діалог із владою може йти про перспективи повернення та відновлення на історичному місці сакральних споруд або нерухомого церковного майна і тієї частини конфіскованого рухомого церковного майна, що залишилась в Україні у власності держави. Робота національно-релігійних та науково-культурологічних організацій має бути спрямована передусім на виявлення і систематизацію (занесення в особистий реєстр) втраченого (тобто конфіскованого) церковного майна, опрацювання і погодження реєстру із державними дослідницькими й охоронними інституціями. Крім того, така серйозна робота зазвичай потребує тісної співпраці з державними урядовими організаціями, які опікуються чи опікуватимуться реституцією втраченого церковного майна.

Тільки з ухваленням Україною нових досконалих законів про реституцію і наданням державних гарантій на недоторканність церковного майна з'являться чіткі механізми повернення його колишнім власникам, тобто релігійним громадам, а також буде покладено край виникненню можливих релігійних протистоянь у майбутньому.

¹ Процес повернення колишнім власникам — релігійним організаціям — конфіскованого державою церковного майна регламентуються наступними Законами: «Про волю совісті та релігійні організації» від 23.04.1991, Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 04.03.1992, Розпорядження Президента України «Про

повернення релігійним організаціям культового майна» від 22.06.1994, Ухвала Кабінету Міністрів України «Про умови передачі культових будівель — визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям» від 14.02.2002, Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо залишкового подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков та релігійних організацій» від 21.03.2002 Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.09.2002, «Про перспективний план невідкладних заходів щодо залишкового подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення прав церков і релігійних організацій».

² Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. — К., 2004. — С. 82.

³ Колодний А.М., Яроцький П.Л., Гаюк І.Ю. Історія релігії в Україні. Навчальний посібник. — К., 1999. — С. 479–491.

⁴ Державний архів Львівської області (ДАЛО). — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 940. — Арк. 2.

⁵ Там само. — Спр. 39. — Арк. 5,5 зв. 6.

⁶ Список об'єктів Всесвітнього надбання ЮНЕСКО в Україні: Києво-Печерська лавра, № 527, з 1990 р.; Собор Святої Софії (Софійський собор), № 527, з 1990 р.; Історичний центр міста Львова, № 865, з 1998 р.

⁷ Список об'єктів Всесвітнього надбання ЮНЕСКО в Польщі: Історичний центр міста Кракова, № 29, з 1978 р.; Стара частина міста Замостя № 564, з 1992 р.

⁸ Липка Р.М. Ансамбль вулиці Вірменської. — Львів, 1983. — С. 5.

⁹ Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). — Ф. 52. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 2., від 1923 р.

¹⁰ Двадцять п'ять ліття Національного музею у Львові: Зб. під ред. директора музею І. Свенціцького. — Львів, 1930. — С. 23.

¹¹ Синцов О. До музею — як у церкву // Україна Молода. — 2008. — 22 березня.

¹² Назва урядової Комісії — «Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України».

¹³ Арофікін В., Посацька Д. Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові. — Київ — Львів, 1996. — С. 7.

¹⁴ Ліквідація УГКЦ (1939–1946 рр.): Документи радянських органів державної безпеки. — Т.1. — К., 2006. — С. 719–720.

¹⁵ Полек В. Майданами та вулицями Івано-Франківська. — Львів, 1997. — С. 63.

¹⁶ Вірменському собору повернули дзвіницю // Lviv.proUA.com. — 2007. — 19 грудня. <http://www.lviv.proua.com>

¹⁷ Читайло О. У Вірменському соборі встановили температурні датчики // Високий Замок. — 2007. — 27 серпня.

¹⁸ Гринчишин Т. Інтерв'ю з Блаженнішим Нерсесом-Бедросом XIX, Патріархом Вірменської Католицької Церкви // РІСУ. — 2001. — 8 листопада www.risu.org.ua

¹⁹ Chrzyszczewski J. Kościoły Ormian polskich (Lehahayoc' ekel'ec'inere) Seria 'Katalog zabytków ormiańskich' — Tom I. — Warszawa, 2001. — S. 5–143.

²⁰ Чеховський І. У вірменській церкві через 60 літ знову зазвучало слово Боже вірменською // Час 2000. — 2001. — 23 листопада.

²¹ Архиепископ Митрофан принял участие в «круглом столе», посвященном реституции церковной собственности // Пресс-служба Украинской Православной Церкви. — Київ, 2007. — 24 жовтня.

²² Васін Максим, експерт з правових питань Інституту релігійної свободи, магістр права. Реституція церковного майна: моральний обов'язок чи аморальна приватизація? // РІСУ. — 2007. — 17 травня. www.risu.org.ua

²³ Київська міська рада. Рішення № 183/1393 від 15.04.2004 р.

²⁴ Гавриш А. Жители киевского Подола борются с уничтожением одного из немногих «оставшихся в живых» скверов // Факты — 2007. — 6 мая.

²⁵ Засідання секретаріату Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій // Голос Православ'я. — 2007. — № 19 (211). — жовтень.

²⁶ Вищий Господарський суд України. Ухвала № 15/358 від 17 березня 2008 р.

²⁷ Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. — Київ, 1991. — С. 181.

²⁸ Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — С. 149–152.

²⁹ Схвалено проект схеми розміщення культових споруд у Києві // ГлаVred. — 2007. — 14 листопаду. <http://ua.glavred.info/archive/2007/11/14/144941-17.html>

³⁰ Доручення Президента України № 1-1/1381 від 09.12.2005 р.

³¹ Заводська Юлія. Християни й мусульмани: конфлікти через святині // RISU. — 2008. — 30 квітня. <http://www.risu.org.ua/ukr/news/>

³² В СБУ обговорили питання протидії проявам ксенофобії // Релігія і суспільство. — 2007. — 13 листопада http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=D2B8C8AA8885ED2810F4D267ACBCBED7?art_id=71177&cat_id=39574

³³ В МЗС з'явився посол для боротьби з ксенофобією та расизмом // Релігія і суспільство. — 2007. — 13 листопада. <http://ua.proua.com/news/2007/11/13/125417.html>